

УДК 821.161.2

Світлана Борщ

АГІОГРАФІЧНИЙ ОБРАЗ ПОКРОВИТЕЛЯ КИЇВСЬКОЇ РУСІ ПАПИ КЛИМЕНТА І РИМСЬКОГО

DOI: 10.5281/zenodo.4018463

© С. Борщ, 2020. CC BY 4.0

Життя, діяння четвертого папи Римського й, особливо, посмертні події, що стосуються віднаходження його мощей, у різних пам'ятках подаються по-різному. Перенесення останків святого в Рим має вирішальне значення для офіційного визнання слов'янського перекладу Біблії. Науковці, зазвичай, звертаються до історико-політичних причин цих різновекторних даних. Однак, за допомогою літературознавчих досліджень можна прослідкувати впливи грецького софістичного роману, агіографічних та легендових особливостей на створення його образу.

Мета статті – з'ясувати особливості агіографічного образу папи Климента на прикладі феномену святості. **Методологія** – типологічний аналіз аспекту святості як основи будь-якого агіографічного образу. **Наукова новизна** – вперше проаналізовані писемні пам'ятки – дометафрастівське грецьке «Житіє Климента», записане Іваном Франком, «Житіє і страждання святого священномученика Климента, папи Римського» Дмитра Туттала, «Слово на пренесеніє мощемь преславнаго Климента» – як такі, що формують культ Климента Римського.

Користуючись аналізом агіографічних легенд Альфреда Морі, можемо зробити **висновки**: життя святого уподібнюється, асимілює до життя Ісуса Христа; буквальні та образні висловлювання зміщуються, і це впливає на опис подій у пам'ятках. Наприклад, давньохристиянське зображення якоря – символу надії у вічне існування – перетворюється на дослівне розуміння характеру мучеництва святого (був кинутий у море з кітвою на шиї) і стає одним із доказів під час віднаходження його мощей. Отже, час і простір для функціонування святості не мають значення, історичні події часто нівелюються, замість верифікації маємо справу з вірою, переданням і легендою.

Ключові слова: папа Римський Климент I, Київська Русь, святість, агіографія, легенда, софістичний роман.

Про святого Климента Римського (Clemens Romanus) церковна традиція повідомляє як про учня апостолів Петра та Павла й покровителя новонавернених народів¹. Цей образ фігурує у християнських легендах значною мірою політизовано, наприклад, діяльність Кирила та Мефодія Солунських набуває особливого значення завдяки віднайденню й перенесенню в Рим його мощей. Згодом, у 1147 р., Клима Смолятича висвячують на митрополита головою святого Климента, і це дає підстави не звертатися до патріарха Константинополя². У наш час одну з ми-

¹ Верещагіна Н. Христианские культы и реликвии древнего Киева (конец X – первая треть XIII в.). Одесса: Астропринт, 2019. С. 55–59.

² Верещагіна Н. Климент Римский – небесный покровитель Киевской Руси. Одесса: Астропринт, 2011. С. 93–94.

роточивих глав у Дальніх печерах Київської лаври приписують папі Клименту³.

Культу Климента Римського, його становленню та з'ясуванню джерел присвятили свої дослідження Іван Франко («Святий Климент у Корсуні. Причинок до історії старохристиянської легенди», Львів, 1906 р.), Надія Верещагіна («Климент Римский – небесный покровитель Киевской Руси», Одеса, 2011 р.). Науковці визнають агіографічний образ папи Климента синтезованим з прообразів як реальних осіб (Климент Анкирський, Тит Флавій Клеменс), так і легендарних (Климент Корсунський або Херсонеський)⁴.

Пам'ятки, пов'язані з папою Климентом (Климентини або Псевдо-Климентини), дотичні до грецького софістичного роману⁵ (на це вказують перипетії з втратою близьких людей, довгими роками їхніх пошуків і врешті щасливим віднаходженням-впізнанням родичів). Однак аспект святості (як долучення до сакрального світу, обожнення), безперечно, стає визначальним у формуванні культу Климента Римського.

Для нашого дослідження варто згадати так званий канон Альфреда Морі. Французький учений у 1843 р. в роботі «Есе про благочестиві церковні легенди Середніх віків»⁶ подає три основні принципи критичного дослідження агіографічних пам'яток. По-перше, треба пам'ятати, що життя святого уподібнюється, асимілює до життя Ісуса Христа. Наприклад, символічний образ доброго пастиря прочитується в дометафрастовому «Житті Климента»: оскільки Ісус піклується про кожного віруючого, то й папа Климент «у кожній країні переписав собі поіменно бідняків, а тим, кого він просвітив священнодією хрещення, не дозволяв нехтувати громадськими обов'язками» (переклад Андрія Білецького⁷).

Святий уздоровлює хворих, «нікому він нічим не пошкодив, усім був корисним», «хто приходив до нього засмучений – радісним повертався від нього». У каменоломнях «в пустелі біля Корсуна» чудесним способом знаходить джерело, щоби напоїти спраглих каторжників. Святість як наслідування Христа прочитується в словах самого Климента, котрий про своє вигнання говорить так: «Не випадково Господь дав мені змогу прибути сюди, а щоб я поділив із вами ваші страждання і приніс би вам утіху, і подав приклад терпіння».

Мотив зради, в якому замішані гроші, також пов'язує історію Климента з новозавітними подіями. Людина високого соціального статусу Публій Таркутіан, «побачивши численну юрбу тих, хто увірував у Христа, запросив до себе пропреторіїв провінції і, давши їм гроші, умовив робити всякі безчинства немовби з вини християн». З цього моменту починаються «заворушення в Римі навколо Климента», що призводить до засудження, заслання й згодом мученицької смерті святого. «Житіє і страждання святого священномученика Климента, папи Римського», як його подає Дмитро Туптало⁸ в третьому томі Четьїх-Міней, деталізує суд над Климентом Римським за допомогою євангельських алюзій. Римський єпарх Мамертин не бачить провини, за котру можна стратити святого, тому «умиває руки», піддаючись наказові царя Траяна й волі юрби, та відправляє папу Климента на вірну загибель – до каменоломень Херсонеса.

Другий принцип критичного аналізу агіографічних текстів, за А. Морі,

³ Гриньків К., Завадка Б. Місія папи Климента очима Івана Франка. Львів: Радіо «Воскресіння», 2001. 61 с.

⁴ Верещагіна Н. Климент Римский – небесный покровитель Киевской Руси. С. 36.

⁵ Франко І. Святий Климент у Корсуні. Причинок до історії старохристиянської легенди. *Зібрання творів у 50 томах*. Т. 34. Київ: Наукова думка, 1981. С. 7–347.

⁶ Maury A. Essai sur les legends pieuses du Moyen-Age. Paris, 1843. P. 4.

⁷ Франко І. Святий Климент у Корсуні. Причинок до історії старохристиянської легенди. С. 335–341.

⁸ Туптало Д. Життя святих. Т. 3, листопад. Львів: Свічадо, 2007. 580 с. [Електронний ресурс]. URL: <https://docs.google.com/document/d/1BOmB2H-GCQ6bQnAxse4v2tSAM5iKW5ZlzxvWRW7-Vpw/edit>.

пов'язаний зі змішуванням буквальних та образних формулювань. Відбувається заміщення одних іншими: те, що спочатку було фігуральним висловлюванням, починає сприйматися буквально. Наприклад, якір як давньохристиянський символ надії на вічне життя (зображений біля святого) перетворюється на реальний предмет – корабельну кітву, котру знаходять біля мощів гаданого Климента. Поль Себійо згадує також, як в одній із церков Бретані спеціально купують якір та вкладають його в руку скульптурі папи Климента. Коли якір несподівано падає, священник тлумачить це як знак, що святий більше не буде покровителем їхніх моряків. Віряни не погоджуються з цим і починають молитися за відновлення благодаті⁹.

І. Франко зазначає, що у Західній Європі святого Климента у певний час вважали захисником мореплавців, патроном різних островів (Песк'єри, Сардинії). Символічне значення мощів святого можна спостерігати в повідомленні про двох французів, котрі в 1205 р. викрадають реліквії (голову) папи Климента з Константинополя. Під час бурі злодії моляться перед ними з певністю, що звертаються саме до папи Климента, котрий захищає від негоди та втихомирює вітри. Однак, про володіння головою святого одночасно заявляють кілька монастирів у різних країнах¹⁰.

Отже, час і простір для функціонування святості не мають значення. І. Франко помічає, що мощі святого з'являються саме там, де вони необхідні: «В р. 867 їх треба було в Константинополі Василієві Македонцеві, і вони появилися; голова лишилася в Константинополі, а тіло завезли солунські брати до Рима, як знак відновлення єдності східної й західної церкви»¹¹.

Третій принцип полягає в тому, що оскільки символічне значення образів забувається, то можуть з'являтися нові пояснення, зафіксовані в новостворених оповіданнях. Буквальне розуміння первісно символічного образу кітви впливає на формування характерного мучеництва папи Климента: легенда повідомляє, що до шиї святого прив'язують якір і так вкидають його в море поблизу Херсонеса Таврійського. У дометафрастівському «Житті» якір у мученицькій смерті папи Климента стає символом забуття й певності, що поклоніння святому перерветься разом із втратою його реліквій: «Візьміть його, відвезіть у відкрите море, – наказує імператор Траян, – і прив'яжіть йому на шию залізний якір, а потім киньте на дно моря, щоб християни не могли дістати його тіла і шанувати його як бога».

Особливий статус мощей впливає на подальше розгортання сюжету про їхню обретіння. Корнилій і Фив, двоє учнів Климента, пропонують громаді віднайти мощі святого. Після молитов на морі стається настільки сильний відплив, що «люди ж, як колись ізраїльтяни у Червоному морі, пішли по сухому, знайшли мармурову хоромину, наготовану від Бога на побудову церкви, і там тіло святого лежало та й кітва, з якою був утоплений, поблизу лежала»¹². В одкровенні, яке чують Корнилій і Фив, заборонено забирати мощі святого папи Климента. Наказ обґрунтовується тим, що море так само відступає й люди можуть приходити на прощу протягом семи днів щороку. Пізніше це паломництво припиняється, оскільки відплив слабшає і більше не відкриває прохід до місця поховання Климента. Наступні, хто віднаходить мощі папи, – слов'янські апостоли Кирило й Мефодій.

Поняття святості передбачає посмертні чудеса, завдяки яким «прославляв-бо угодника Свого Бог». Одне з них відоме як «Чудо з отроком». В один з паломницьких днів, під час великого відпливу, до гробниці Климента Римського під-

⁹ Франко І. Святий Климент у Корсуні. Причинок до історії старохристиянської легенди. С. 319.

¹⁰ Верещагина Н. Климент Римский – небесный покровитель Киевской Руси. С. 98.

¹¹ Франко І. Святий Климент у Корсуні. Причинок до історії старохристиянської легенди. С. 265.

¹² Туптало Д. Життя святих...

ходить молода пара з дитиною. Хлопчик грається в натовпі, й батьки певні, що він вийде разом з усіма на берег. Вода починає прибувати, прочани поспішають повернутися, однак дитина залишається на місці (дометафрастівський текст пояснює це глибоким, непереборним, сном). Тільки через рік, під час нового відпливу й святкування пам'яті Климента батьки повертаються на місце загибелі сина і знаходять його цілого й неушкодженого біля склепу з мощами святого. Дитина розповідає, як папа Римський опікувався ним: «Отой святей, що там лежить, був моїм охоронцем і годувальником, він не дозволяв, щоб морська вода мене заливала і доглядав мене і охороняв, як свою власну дитину від морських тварин»¹³.

Для слов'янського ареалу, вважає Владімір Топоров, ідею святості треба сприймати з урахуванням попередньої, язичницької, епохи. Процвітання певної животворної субстанції, що призводило до визрівання плоду й прориву до нового, більш високого стану, до максимального прибутку. Ця святість як образ граничного достатку, вважає В. Топоров, скоріш за все і була тим субстратом, на котрому сформувалося поняття «духовної» святості, певного «надлюдського» благодатного стану, коли відбувається творчість «у душі»¹⁴. У церковнослов'янському «Слові на пренесеніє мощемь преславнаго Климента...» є характерні означення реліквій святого: «уже бо скровище не скровище есть, на свѣщницѣ же свѣтитъ», «блаженная глава, якоже слнце свѣтло отъ глубины ада восіа намъ», «бисерообразныхъ мѡщи», «егда же духовно веселіе преславнымъ благоуханіемъ вса озари и възвесели»¹⁵.

Отже, значення культу святого, якщо ми розглядаємо його в аспекті святості, має інший – сакральний – зміст, тому історичні події можуть нівелюватися, самі реліквії не потребують перевірки (або достатньо повідомлення про чудо). Замість верифікації маємо справу з вірою, переданням і легендою. Незважаючи на різновекторні історичні згадки про папу Климента, для християнського мислення важлива не історичність постаті святого, але його святість як приналежність горньому світу. Через цю приналежність уся християнська ойкумена долучається до світу Божого.

References

- Franko, I. (1981). Svyatyi Klyment u Korsuni. Prychynok do istorii staroruskoj lehendy [Saint Clement in Korsun. Supplement to the history of ancient rus legend]. *Collected Works: In 50 volumes*, 34, 7–347. Kyiv, Ukraine.
- Hrunkiv, K., Zavadka, B. (2001). Misiya papu Klymenta ochyma Ivana Franka [Ivan Franko about the Pope Clement's mission]. Lviv, Ukraine.
- Mauray, A. (1843). *Essai sur les legends pieuses du Moyen-Age* [Essay on the Pious Legends of the Middle Ages]. Paris, France.
- Slovo na preneseniye moshchem preslavnaho Klymenta [A Word on the transfer of the relics of the glorious Clement]. (1930). *Trudy slavyanskoj komissii – Works of Slavic Committee*, 1, 148–153.
- Toporov, V. (1995). Svyatost i svyatyie v russkoj duhovnoj culture [Holiness and Saints in Russian spiritual culture]. Vol. 1. Moscow, Russia.
- Tuptalo, D. Zhytitiia sviatyh [The Lives of Saints]. (2007). Vol. 3, November. Lviv, Ukraine.
- Vereshchagina, N. (2019). Hristianskie kul'ty i relikvii drevnego Kievа (konets X–pervaya tret XIII v.) [Christian cults and relicts of ancient Kyiv (late X–the first third of XIII century)]. Odessa, Ukraine.
- Vereshchagina, N. (2011). Kliment Rimskij – nebesnyj pokrovitel Kievskoj Rusi [Saint Clement of Rome, the patron saint of Kyivan Rus]. Odessa, Ukraine.

¹³ Франко І. Святий Климент у Корсуні. Причинки до історії старохристиянської легенди. С. 340.

¹⁴ Топоров В. Святость и святые в русской духовной культуре. Т. 1: Первый век христианства на Руси. Москва: Школа «Языки русской культуры», 1995. С. 480.

¹⁵ Слово на пренесеніє мощемь преславнаго Климента. Труды славянской комиссии: Издательство Академии наук СССР, Ленинград, 1930. Т. 1. С. 148–153.

HAGIOGRAPHICAL IMAGE OF THE PATRON OF KYIVAN RUS POPE OF ROME CLEMENT I

In different monuments the life of the fourth Pope of Rome Clement I (Clemens Romanus) and especially the posthumous events concerning the finding of his relics are presented in different ways. The transfer of the saint's remains to Rome is crucial for the official recognition of the Slavic translation of the Bible. Scholars usually turn to the historical and political reasons for these multi-vector data. However, with the help of literary studies it is possible to trace the influences of the Greek sophistic novel, hagiographic and legendary features on the creation of saint's image.

*The **purpose** of this article is to find out how the phenomenon of holiness – as the basis of any hagiographic image – affects the formation of the cult of St. Clement I. The typological analysis of the aspect of holiness is a **methodological** basis. **The scientific novelty** of the study is the analysis of some written monument that form the cult of Clement I.*

*Alfred Maury's analysis of the hagiographic legends helps to make the following **conclusions**: the life of the saint is assimilated to the life of Jesus Christ; literal and figurative expressions are mixed, and this affects the description of events in the monuments. For example, the early Christian image of the anchor – as a symbol of hope for eternal existence – becomes a literal understanding of the nature of the saint's martyrdom (he was thrown into the sea with an anchor around his neck) and becomes one of the proofs when finding his relics. Time and space do not matter for the functioning of holiness, historical events are often leveled, instead of verification we are dealing with faith, traditions and legends.*

Key words: Pope Clement I, Kyivan Rus, holiness, hagiography, legend, sophistic novel.

Борщ Світлана Миколаївна – аспірантка відділу історії української літератури Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. (вул. Михайла Грушевського, 4, м. Київ, 02000, Україна).

Borsch Svitlana M. – Ph.D. Student of the Department of History of Ukrainian Literature, T. H. Shevchenko Institute of Literature. National Academy of Sciences of Ukraine. (4 Mykhaila Hrushevskoho Str., Kyiv, 02000, Ukraine).

E-mail: svitlanaborsch@gmail.com

Дата подання: 10 липня 2020 р.

Дата затвердження до друку: 3 серпня 2020 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Борщ С. Агіографічний образ покровителя Київської Русі Папи Климента I Римського. *Сіверянський літопис*. 2020. № 4. С. 162–166. DOI: 10.5281/zenodo.4018463.

Цитування за стандартом APA

Borsch, S. (2020). Ahiohrafichnyi obraz pokrovytelia Kyivskoi Rusi Papy Klymenta I Rymskoho [Hagiographical image of the patron of Kyivan Rus Pope of Rome Clement I]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 4, 162–166. DOI: 10.5281/zenodo.4018463.